

УДК 81'42

Л. М. Кратасюк,
кандидат педагогічних наук, старший викладач
(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

ФУНКЦІОНАЛЬНО-ЗМІСТОВІ ТИПИ МОВЛЕННЯ ЯК ВИРАЗНИК ТЕКСТОВОЇ КАТЕГОРІЇ ІНФОРМАТИВНОСТІ

У статті розглянуто одну з основних проблем лінгвістики тексту – категоріальності тексту. Акцентовано увагу на категорії інформативності, зокрема на спеціальних мовних засобах, які репрезентують змістову організацію різноманітних текстів. Здійснено аналіз наукової літератури з питання функціонально-змістових типів мовлення як основного способу викладу інформації. З'ясовано роль функціонально-змістових типів мовлення в структурній організації категорії інформативності.

Постановка наукової проблеми. Одним із найважливіших питань сучасної лінгвістики тексту є визначення текстових категорій і засобів їх вираження з огляду на комунікативний аспект мови як продукту творчості її носія. Серед основних текстових категорій найбільш вагомою, на думку вчених, є категорія інформативності, яка репрезентується різноманітними текстами.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Текст як мовний феномен привертає увагу багатьох лінгвістів. Йому присвятили праці Д. Баранник, Ф. Бацевич, Н. Валгіна, І. Гальперін, Т. Єщенко, А. Загнітко, І. Кочан, Л. Лосева, Л. Мацько, В. Одинцов, М. Плющ, О. Селіванова, І. Синиця, Г. Солганик, З. Тураєва; зокрема художньому тексту – І. Безкровна, В. Котович, М. Крупа, А. Мойсієнко, Н. Пасік та інші вчені. Однак, незважаючи на значну кількість публікацій, у лінгвістичних студіях немає єдиного погляду на функціонально-змістові типи мовлення як основного способу викладу інформації.

Мета статті – з'ясувати роль функціонально-змістових типів мовлення в структурній організації текстової категорії інформативності.

Виклад основного матеріалу. У лінгвістичних джерелах текст досліджується по-різному. У його трактуванні наявні три основні підходи: 1) текст як проміжна ланка процесу комунікації; 2) текст як сума, сукупність, множина фраз; 3) текст як структурно-змістова єдність [1: 21].

Враховуючи багатоаспектність природи тексту, учені пропонують різні дефініції. Відсутність єдиного визначення поняття "текст" зумовлена низкою причин, серед яких О. Селіванова називає: 1) формально-структурну різноплановість текстів; 2) функціонально-жанрове стилістичне розмаїття текстів; 3) різні підходи до вивчення тексту; 4) орієнтацію на різні категорії тексту [2: 26-29]; 5) абсолютизацію структурної організації та граматичних засобів зв'язності [3: 600].

Означені причини впливають і на типологію текстів. Відомо, що серед лінгвістів немає єдиного критерію для їх класифікації. Найбільш усталеною класифікацією є побудова текстів на різних (екстра- та інтратекстуальних) ознаках [1: 4-7]. Поліаспектність зумовлює зарахування того самого тексту до різних типологічних груп [4: 66]. На думку Л. Мацько, це дає підстави говорити про інтегральну природу текстів, їх багатокомпонентність, різнобічність і поліфункціональність [8: 225].

Як свідчить аналіз лінгвістичної літератури, різні підходи до вивчення тексту зумовлюють виділення багатьох категорій (ознак, властивостей), серед яких дослідники виділяють основні: інформативність, цілісність (когерентність), зв'язність (когезія), членованість (дискретність), континуум, завершеність [2; 6; 8-10].

З огляду на предмет нашого дослідження зосереджуємо увагу на текстовій категорії інформативності як різновиду способів організації тексту, його типів і жанрів. Статус тексту зумовлений репрезентацією інформації та мовленнєвою стратегією, яка передбачає "планування мети з урахуванням наявного мовного матеріалу" [7: 119]. Лінгвісти називають інформативність основною (І. Гальперін), глобальною (А. Загнітко) категорією тексту, адже вона різноманітна за своїм прагматичним призначенням [9: 27]. Різновиди інформації, виокремлені вченими – фактуальна, концептуальна, підтекстова – містяться в різних типах текстів.

Тип відношення мовця до довкілля, об'єкт відображення, мисленнєва форма, за допомогою якої сприймається, аналізується та презентується в мові цей об'єкт, реалізуються в тексті через функціонально-змістові типи мовлення (ФЗТМ) [4; 5; 11].

Відомі два основні наукові погляди мовознавців на розуміння функціонально-змістових типів мовлення:

- 1) як мовленнєву одиницю різних рівнів (І. Гальперін, В. Одинцов, Л. Лосева);
- 2) як способу передачі інформації, виклад певного матеріалу (Н. Валгіна, І. Ковалик, Л. Мацько, М. Плющ, Н. Пасік, А. Загнітко, І. Кочан, В. Котович).

На сьогодні немає єдиної думки щодо ФЗТМ, немає й чіткої, логічної класифікації. Вважаємо мотивованим визначення, запропоноване О. Нечаєвою: функціонально-змістові типи мовлення – це комунікативно зумовлені типізовані різновиди монологічного мовлення, до яких відносять опис, розповідь і роздум [6: 140].

Отже, за способом реалізації категорії інформативності лінгвісти виокремлюють тексти констатувального типу (опис, розповідь) і тексти аргументувального типу (роздум, міркування) [1; 4-6; 9; 11]. Сучасні дослідники розширюють традиційний перелік, доповнюючи його характеристикою як різновидом опису, повідомленням як варіантом розповіді [9, 12] та інструктуванням [6].

Тексти різних типів мовлення в поєднанні з функціональними стилями базуються на мисленневих, мовних і комунікативних категоріях. Визначальна особливість ФЗТМ – актуальне членування, домінантою якого є рематичний компонент, що й формує тип тексту – опис, розповідь, роздум.

Опис – один із видів монологічного авторського мовлення, а на думку Г. Солганика, один із найбільш поширених [5: 137]. Саме поняття "опис", або "deskриптивні тексти", різні дослідники тлумачать майже однаково. Опис – це функціонально-смісловий тип мовлення, мета якого полягає в зображенні цілої низки ознак, явищ, предметів або подій, що необхідно уявити собі одночасно.

Мета опису – словесне змалювання людини, предмета, явища, події; виділення головних ознак, властивостей, якостей. Опис як тип мовлення тісно пов'язаний із особою (портретизація), місцем (сценічність) та умовами (ситуативність), у яких відбувається дія [5: 137]. Тому в лінгвістиці виділяють традиційні тексти-описи: пейзаж, портрет, інтер'єр. Цей перелік доповнюється такими текстами: опис-характеристика [1: 32]; опис подій ("подієвий") [5: 144]; опис стану людини, природи, процесу; опис предмета, місця, стану (середовища й особи), опис експерименту [11: 80].

Описи різних стилів мають структурні відмінності. Мета художнього опису – створити образне, яскраве враження про предмет, викликати в читача певне ставлення до нього. Опис у публіцистичному стилі передбачає точне зображення предмета. У науковому описі досягається перелік основних (істотних) сталих ознак предмета, його властивостей [6: 137–138], переважає раціонально-логічна структура [12: 108].

Спільною рисою означених описових текстів є те, що їхня форма призначена для зображення, показу, відтворення. Цьому має сприяти й мовне оформлення: лексичне наповнення, граматичні форми та синтаксичні конструкції. Пріоритетними у вираженні змістової структури тексту-опису є лексико-граматичні одиниці: іменники конкретної назви, якісні прикметники, власне кількісні й збірні числівники, дієслова теперішнього і минулого часу, зворотно-середнього стану.

Під час побудови описів урахуємо тема-рематичне членування, у якому "дане" – назва предмета, явища тощо, його загальний вигляд, а "нове" – деталізація, виділення ознак. Найбільш поширений тип опису – з якісною або предметною ремою [11: 80].

Отже, опис як тип мовлення залежить від: 1) жанру та стилю тексту; 2) творчої індивідуальності автора (ідіостилу); 3) авторського задуму та орієнтації на адресата.

Описові (deskриптивні) тексти відображають ознаки, властивості об'єкта в просторі. Розкрити події, що тривають у часі, відобразити картини реальної дійсності, розказати про зміни явищ у певній послідовності – призначення розповіді, яка є основою розповідного (наративного) типу мовлення.

Розповідь, яку Г. Солганик називає "своєрідним мовленнєвознавством" [5: 143], є визначальним складником авторської монологічної мови [5; 6; 11].

Розповідь (нарративні тексти) – це констатувальний різновид тексту за функціонально-смісловим призначенням, який відображає послідовність перебігу подій [4: 82]. Це текст, у якому міститься повідомлення про дії та стани, що розвиваються в часі.

Розповідь – найпоширеніший спосіб викладу інформації. Дослідники виокремлюють різновиди розповідних текстів [1; 4-6]:

- за стилем: ділові, наукові, публіцистичні, з елементами художнього мовлення;
- за джерелом: на основі пережитого (розповідь-спогад), на основі власних спостережень, почутого, екскурсії;
- за відношенням до оповідача: розповідь про себе, розповідь про інших;
- за жанром: власне розповідь, повідомлення, відповідь, перелік, найменування, оголошення, лист;
- за темпом: повільні, швидкі;
- за призначенням: інформативного типу, психологічного типу;
- за формою: монологічні, діалогічні;
- за виявом інформації: об'єктивні, нейтральні, пронизані авторськими емоціями.

Текст-розповідь має своєрідну побудову: експозиція, зав'язка, розвиток подій, кульмінація, розв'язка, епілог.

Серед основних ознак розповідних текстів виділяються: наявність провідної ідеї, плановість, логічна послідовність, розташування мовного матеріалу в тексті [4: 92]; динамічність, активність дієслівних форм, їхня повнозначність [11: 85].

Повідомлення про змінні дії в тексті забезпечується рематичними компонентами, які "мають процесуальний характер", зумовлений смисловим навантаженням дієслів.

Предметом змісту опису й розповіді є докільця, а зв'язки між предметами та явищами розкриваються в роздумі. З логічного погляду, роздум – це послідовно викладений ланцюг суджень на будь-яку тему. В основі роздуму лежить умовисновок [5: 146].

На думку А. Загнітка, роздум – один із найважливіших типів монологічного викладу фактичного матеріалу [6: 143], що спрямований на вираження міркування, за допомогою якого передається концептуальна інформація, авторська інтенція, а саме: довести, порівняти, узагальнити, спростувати, обґрунтувати тощо.

Роздум (міркування) – це аргументований тип тексту за функціонально-смісловим призначенням, що полягає в побудові ланцюга умовисновків з вибраної теми, у якому попередні судження є основою для наступних [4: 84].

У лінгвістичних дослідженнях тексти-роздуми представлені різними видами (підтипами): власне роздум, визначення (дефініція), висновки, узагальнення, сентенції [6: 146-147]; пояснення, визначення і характеристики, інструкції [11: 90-92]; індуктивні й дедуктивні тексти [1: 35]; повні та скорочені тексти; текст-доведення,

спростування, підтвердження (емпіричне доведення), обґрунтування; міркування-твердження, міркування-спостереження; міркування з прямими доказами; міркування з доказами від протилежного [4: 85].

Тексти-роздуми (міркування) потребують аналізу й узагальнення фактів, добору відповідних доказів; афоризмів, прислів'їв, приказок тощо. Роздум автора може виражатися в різних формах, але він повинен обов'язково розкривати причинно-наслідкові смислові зв'язки між об'єктами, явищами та діями. Ці зв'язки й визначають суть структури тексту-роздуму: теза, докази (аргументи), висновки. Роздуми бувають повними й неповними (без прикладів та висновку); можуть орієнтуватися на різну тематику (морально-етичну, суспільно-політичну, наукову тощо); мати різне функціональне призначення – наукова, науково-популярна, ділова, публіцистична та художня сфери.

Манера авторського роздуму – стримана, урочиста, лірична, щира, іронічна та інша – позначається, насамперед, на виборі мовних засобів: лексичних (синонімів, емоційно-забарвлених та нейтральних слів); морфологічних (дієслова теперішнього часу, модальні слова, підрядні сполучники); синтаксичних (прості ускладнені речення, односкладні, неповні речення, складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними, обставинними причини й наслідку).

Отже, вибір ФЗТМ як своєрідної моделі комунікації залежить, передусім, від таких чинників: а) комунікативної ситуації; б) особливостей комунікантів.

Висновки. Узагальнюючи сказане вище, потрібно зазначити, що функціонально-змістові типи мовлення (ФЗТМ) є одним із вирішальних факторів, які визначають структуру текстів, їх мовне оформлення. Виділення певних типів у "чистому вигляді" досить умовне, найчастіше вони по-різному комбінуються, переплітаються, взаємодоповнюються. Передусім, це стосується текстів художнього стилю. Від цільового призначення тексту залежить і спосіб викладу інформації (змістовно-фактуальної, змістовно-підтекстової, змістовно-емотивної), за допомогою якого передається задум автора, його оцінка, що спонукає до уявного діалогу між адресантом й адресатом, до власної інтерпретації тексту читачем.

Перспективи подальших досліджень. Текстова категорія інформативності репрезентується не лише за допомогою способу викладу інформації, а й за допомогою відповідних форм викладу, які мають стати об'єктом подальших наукових студій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Пасік Н. М. Лінгвістичний аналіз художнього тексту : [навч. посіб. для студентів філологічного факультету] / Н. М. Пасік. – Ніжин : Видавництво НДПУ ім. М. Гоголя, 2003. – 206 с.
2. Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации : [учеб. пособ.] / Е. А. Селиванова. – К. : Брама, Изд. О. Ю. Вовчок, 2004. – 336 с.
3. Селиванова О. Сучасна лінгвістика : [термінологічна енциклопедія] / Олена Селиванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
4. Єщенко Т. А. Лінгвістичний аналіз тексту : [навч. посіб.] / Т. А. Єщенко. – К. : ВЦ "Академія", 2009. – 264 с.
5. Солганик Г. Я. Стилистика текста : [учеб. пособ.] / Г. Я. Солганик. – [3-е изд.]. – М. : Флинта : Наука, 2001. – 256 с.
6. Загнітко А. Лінгвістика тексту : Теорія і практикум : [наук.-навч. посіб.] / Анатолій Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 289 с.
7. Бацевич Ф. С. Основы коммуникативной лингвистики : [підручник] / Ф. С. Бацевич. – К. : Видавничий центр "Академія", 2004. – 344 с.
8. Мацько Л. І. Стилистика української мови : [підручник] / [Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М.; за ред. Л. І. Мацько]. – К. : Вища школа, 2003. – 462 с.
9. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. – М. : Наука, 1981. – 139 с.
10. Тураева З. Я. Лингвистика текста и категория модальности / З. Я. Тураева // Вопросы языкознания. – 1994. – № 3. – С. 31–37.
11. Валгина Н. С. Теория текста : [учеб. пособ.] / Н. С. Валгина. – М. : Логос, 2004. – 280 с.
12. Одинцов В. В. Стилистика текста / В. В. Одинцов. – М. : Наука, 1980. – 262 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Pasik N. M. Lingvistychnyi analiz khudozhniogo tekstu [The Linguistic Analysis of the Literary Text] : [navch. posib. dlia studentiv filologichnogo fakultetu] / N. M. Pasik. – Nizhyn : Vydavnytstvo NDPU im. M. Gogolia, 2003. – 206 s.
2. Selivanova E. A. Osnovy lingvisticheskoi teorii teksta i kommunikatsii [The Bases of the Linguistic Text Theory] : [ucheb. posob.] / E. A. Selivanova. – K. : Brama, izd. O. Yu. Vovchok, 2004. – 336 s.
3. Selivanova O. Suchasna lingvistyka [Modern Linguistics] : [terminologichna entsyklopediia] / Olena Selivanova. – Poltava : Dovkillia-K, 2006. – 716 s.
4. Yeshchenko T. A. Lingvistychnyi analiz tekstu [Linguistic Text Analysis] : [navch. posib.] / T. A. Yeshchenko. – K. : VTS "Akademii", 2009. – 264 s.
5. Solganyk G. Ya. Stilistika teksta [Text Stylistics] : [ucheb. posob.] / G. Ya. Solganyk. – [3 e izd.]. – M. : Flinta : Nauka, 2001. – 256 s.
6. Zagnitko A. Lingvistyka tekstu [Text Linguistics : Theory and Practice] : [nauk.-navch. posib.] / Anatolii Zagnitko. – Donets'k : DonNU, 2006. – 289 s.
7. Batsevykh F. S. Osnovy komunikativnoi lingvistyky [Basis of the Communicative Linguistics] : [pidruchnyk] / F. S. Batsevykh. – K. : Vydavnychii tsentr "Akademii", 2004. – 344 s.
8. Mats'ko L. I. Stylistyka ukrai'ns'ko'i movy : [pidruchnyk] / [Mats'ko L. I., Sydorenko O. M. Mats'ko O. M. ; za red. L. I. Mats'ko]. – K. : Vyshecha shkola, 2003. – 462 s.

9. Gal'perin I. R. Tekst kak ob'ekt lingvisticheskogo issledovaniia [Text as an Object of the Linguistic Research] / I. R. Gal'perin. – М. : Nauka, 1981. – 139 s.
10. O.Turaeva Z. Ya. Lingvistika teksta i kategoriia modal'nosti [The Text Linguistics and the Modality Category] / Z. Ya. Turaeva // Voprosy yazykoznanii [Linguistic Issues]. – 1994. – № 3. – P. 31–37
11. Valgina N. S. Teoriia teksta [The Text Theory] : [ucheb. posob.] / N. S. Valgina. – М. : Logos, 2004. – 280 s.
12. Odintsov V. V. Stilistika teksta [Text Stylistics] / V. V. Odintsov. – М. : Nauka. 1980. – 262 s.

Матеріал надійшов до редакції 23.05. 2012 р.

Кратасюк Л. М. Функционально-смысловые типы речи как выразитель текстовой категории информативности.

В статье рассматривается одна с главных проблем лингвистики текста – категориальность текста. Акцентируется внимание на категории информативности, в частности на специальных языковых средствах, которые репрезентируют содержательную организацию разнотипных текстов. Проанализирована научная литература по вопросу функционально-смысловых типов речи как главного способа изложения информации.

Показана роль функционально-смысловых типов речи в структурной организации категории информативности.

Kratasiuk L. M. Functional and Content Types of Speaking as an Expression of the Textual Category of the Informativity.

The article highlights one of the main problems of text linguistics – its filling with categories, in particular the category of the informativity. The analysis of the scientific literature concerning the functional and content types of speaking as the main type of information expression is made. The role of the functional and content types of speaking in the structural organization of the informativity category is stated. The emphasis is made on the special language facilities, which represent a content organization of different types of texts.